

دوفصلنامه علمی تخصصی مطالعات اخلاق و تربیت

سال اول - شماره اول - پاییز و زمستان ۱۴۰۳

چالش‌ها و فرصت‌های نظام تعلیم و تربیت در تمدن نوین اسلامی

(با تأکید بر دیدگاه مقام معظم رهبری علیه السلام)

سید علی حسینی (نویسنده مسئول)^۱

سید عباس موسوی^۲

مهدی رحیمی^۳

چکیده

تعلیم و تربیت در شکل‌گیری هویت تمدن اسلامی و تربیت نیروی انسانی متخصص، متعهد و خلاق مورد تأکید پژوهش‌های پیشین است. عدم انطباق ساختار و محتوای آموزشی با نیازهای

^۱ سطح سه حوزه، پژوهشگر حلقه فقه تعلیم و تربیت، مدرسه عالی فقاہت عالم آل محمد علیه السلام، مشهد مقدس.

(Seyed.Ali.Huseini1373@gmail.com)

^۲ دکترای فقه تربیتی، دبیر حلقه فقه تعلیم و تربیت، مدرسه عالی فقاہت عالم آل محمد علیه السلام، مشهد مقدس.

(mosavi58@chmail.ir)

^۳ سطح چهار حوزه، پژوهشگر حلقه فقه تعلیم و تربیت، مدرسه عالی فقاہت عالم آل محمد علیه السلام، مشهد مقدس.

(mahdi.tt.gh@gmail.com)

واقعی کشور، توجه ناکافی به معیشت و جایگاه معلمان و کاستی‌های کمی و کیفی نیروی انسانی، از جمله چالش‌های اساسی نظام آموزشی کشور است. این تحقیق به روش توصیفی - تحلیلی و از نوع کتابخانه‌ای با هدف بررسی جایگاه نظام تعلیم و تربیت در احیای تمدن نوین اسلامی از منظر رهبر معظم انقلاب، به تبیین چالش‌ها و فرصت‌های پیش‌روی آن پرداخته است. بر پایه یافته‌های این پژوهش، توجه و پیشگیری از آسیب‌هایی نظیر: تمرکز بر علم‌آموزی صرف و عدم توجه کافی به تعلیم و تربیت معنوی و اخلاقی و نیز استفاده بهینه از فرصت‌های ارزشمندی چون جمعیت جوان و نیروی انسانی مستعد، پشتوانه غنی فرهنگی و تمدنی و ظرفیت‌های معنوی نظیر تعالیم دینی، مراکز علمی حوزوی و دانشگاهی، و فضاها، مذهبی مورد تأکید رهبر معظم انقلاب است. بهره‌گیری از فرصت‌های مذکور و بسیج همه ظرفیت‌ها در راستای اصلاح و بازنگری در نظام آموزشی در راستای زمینه‌سازی تحقق آرمان تمدن نوین اسلامی رهیافت دیگر این نظرگاه است.

کلیدواژه

تمدن نوین اسلامی، نظام تعلیم و تربیت، چالش‌ها، فرصت‌ها، مقام معظم رهبری.

در آستانه ورود به هزاره سوم میلادی و با گسترش روزافزون نفوذ فرهنگ و تمدن غرب در جهان، ضرورت احیا و بازسازی تمدن اسلامی بیش‌ازپیش احساس می‌شود. پس از پیروزی انقلاب اسلامی در ایران، طرح ایده بنیان‌گذاری «تمدن نوین اسلامی» مبتنی بر آرمان‌های والای انقلاب اسلامی و آموزه‌های غنی اسلام ناب محمدی (ص) از سوی رهبران انقلاب، افق‌های تازه‌ای را در این زمینه گشوده است. در این راستا، نقش محوری نظام آموزشی کشور در تحقق این ایده، با تربیت نسلی متخصص، خلاق، متعهد به ارزش‌های انقلاب و پیشرو در عرصه‌های علمی انکارناپذیر است. رهبر معظم انقلاب، حضرت آیت‌الله‌العظمی خامنه‌ای (مدظله‌العالی) در بیانات متعدد خود بر اهمیت جایگاه رفیع نظام تعلیم و تربیت در تحقق آرمان تمدن نوین اسلامی تأکید فرموده‌اند. ایشان معتقد است نظام آموزشی باید بتواند ضمن انتقال هویت و ارزش‌های تمدن اسلامی به نسل‌های آینده، آنان را برای ایفای نقش‌های کلیدی در عرصه‌های مختلف این تمدن، آماده سازد. همچنین باید بستر لازم برای شکوفایی استعدادها، نوآوری‌ها و خلاقیت‌های علمی متناسب با جهان‌بینی توحیدی و انسان‌شناسی اسلامی را فراهم آورد (بیانات مقام معظم رهبری، ۱۴۰۱/۰۲/۲۱).

با این حال، نظام آموزشی کنونی کشور با چالش‌ها و موانع جدی در این مسیر روبروست؛ از سوی دیگر، فرصت‌ها و ظرفیت‌های ارزشمندی نیز برای تحول و احیای جایگاه شایسته نظام آموزشی و انطباق آن با آرمان‌های تمدن نوین اسلامی وجود دارد که باید از آنها نهایت بهره را گرفت. از این‌رو این تحقیق به روش توصیفی - تحلیلی و به سبک کتابخانه‌ای خواهد کوشید تا نظرات و بیانات مقام معظم رهبری درباره چالش‌ها و فرصت‌های نظام تعلیم و تربیت تمدن‌ساز را در قالب مطالعه‌ای مروری مورد ارزیابی و تحلیل قرار دهد.

تحقق تمدن نوین اسلامی از آرمان‌های بلند مقام معظم رهبری است که در سال‌های اخیر مورد توجه پژوهشگران بسیاری قرار گرفته است. به برخی از مهم‌ترین پژوهش‌های انجام شده در این زمینه اشاره می‌شود.

محمدی و ترکاشوند (۱۳۹۹) در مقاله‌ای با عنوان «تربیت زمینه‌ساز تمدن نوین اسلامی با تأکید بر اندیشه مقام معظم رهبری» مؤلفه‌های تمدن‌ساز از دیدگاه مقام معظم رهبری را بیان می‌کنند. معنویت، علم‌گرایی، اخلاق عقلانیت، عدالت، وحدت‌گرایی، پیشرفت، مجاهدت مداوم و پویایی فرهنگ از اهم این مؤلفه‌ها بیان شده است.

علی‌پور (۱۴۰۰) در مقاله‌ای با عنوان «واکاوی مولفه‌های تربیت انقلابی زمینه‌ساز تمدن اسلامی: پژوهشی مبتنی بر تحلیل مضمون بیانیه گام دوم انقلاب» به مؤلفه‌های تربیت انقلابی پرداخته و داده‌ها را با شیوه تحلیل مضمون تجزیه و تحلیل کرده است.

ایزدپناه (۱۴۰۱) در مقاله‌ای با عنوان «جایگاه آموزش و پرورش و نقش آن در تمدن‌سازی انقلاب اسلامی» آموزش و پرورش را موجب ایجاد آگاهی و گرایش به اسلام و انتقال ارزش‌ها و آداب اسلامی و سبب تربیت فردی و اجتماعی و تولید علم و فناوری در جهت دستیابی به رفاه نسبی و ترویج سبک زندگی اسلامی دانسته که موجب شکل‌گیری تمدن اسلامی ایرانی می‌شود.

خلیلی (۱۴۰۱) در مقاله‌ای به نام «نقش آموزش و پرورش در تمدن نوین اسلامی از منظر تأمین نیاز» به آسیب‌های اصلی آموزش و پرورش پرداخته و اشکالاتی چون ناپایدار بودن معلومات، ضروری نبودن اغلب مواد درسی، عدم آموزش بخش قابل توجه ضروریات زندگی، تأخیر در بلوغ اقتصادی

و اجتماعی و در ارضا مشروع نیاز جنسی را موجب تبدیل شدن آموزش و پرورش به ساختاری ضد اهداف خود می‌داند و سپس راه حل کلان برای اصلاح این وضعیت را تفکیک بین آموزش عمومی در طول شش سال و آموزش تخصصی مناسب شغل دانسته است.

مرور پیشینه پژوهشی نشان می‌دهد اگرچه اهمیت نظام تعلیم و تربیت در شکل‌گیری تمدن نوین اسلامی مورد توجه قرار گرفته، اما آسیب‌ها و چالش‌های پیش‌روی نظام تعلیم و تربیت و همچنین بهره‌مندی جمهوری اسلامی ایران از فرصت‌ها و ظرفیت‌ها موجود همچنان نیازمند پژوهش بیشتری است.

در مقاله پیش‌رو علاوه بر شناخت جایگاه تعلیم و تربیت از نگاه مقام معظم رهبری به آسیب‌شناسی و چالش‌های پیش‌روی نظام آموزشی و وجود ظرفیت‌های و فرصت‌های مهم برای تحقق تمدن نوین اسلامی از نگاه رهبر انقلاب پرداخته شده است.

مفهوم‌شناسی

تعلیم و تربیت

صاحب‌نظران در حوزه تعلیم و تربیت از گذشته تاکنون سعی در ارائه تعریف دقیقی از تعلیم و تربیت داشته و هر کدام بیاناتی دارند از آن جمله می‌شود به بزرگانی همچون: ارسطو، افلاطون، فارابی، بوعلی و غزالی نام برد؛ در این مقاله در راستای اختصار، به تعریفی از تعلیم و تربیت که در «سند تحول بنیادین آموزش و پرورش» آمده است اکتفا می‌شود:

«تعلیم و تربیت عبارت است از فرایندی تعالی‌جویانه، تعاملی، تدریجی، یکپارچه و مبتنی بر نظام معیار اسلامی که به منظور هدایت افراد جامعه به سوی آمادگی برای تحقق آگاهانه و اختیاری مراتب حیات طیبه

در همه ابعاد، زمینه‌های مناسب تکوین و تعالی پیوسته هویت ایشان را در راستای شکل‌گیری و پیشرفت جامعه اسلامی فراهم می‌آورد» (سند تحول بنیادین آموزش و پرورش، ۱۳۹۰: ۶).

۱. نظام تعلیم و تربیت

در همین سند، نظام تعلیم و تربیت بدین گونه تعریف شده است:

«نظام تعلیم و تربیت رسمی عمومی، نهادی است اجتماعی و فرهنگی و سازمان یافته که به عنوان مهم‌ترین عامل انتقال، بسط و اعتلای فرهنگ در جامعه اسلامی ایران، مسئولیت آماده‌سازی دانش‌آموزان جهت تحقق مرتبه‌ای از حیات طیبه در همه ابعاد را بر عهده دارد که تحصیل آن مرتبه برای عموم افراد جامعه لازم یا شایسته باشد» (همان).

تمدن

«تمدن» در زبان فارسی به معنای خوی شهری گزیدن و به اخلاق مردم شهر آشنا شدن و انتقال از خشونت و همجیّه و جهل به حالت ظرافت و انس و معرفت، است (دهخدا، ۱۳۷۷: ۱۷/ ۹۴۲؛ عمید، ۱۳۷۱: ۶۱۵). در زبان انگلیسی واژه «civilization» به معنای استقرار یافتن بوده و در تعریف اجتماعی، همان معنای تمدن را می‌رساند (ولایتی، ۱۳۸۴: ۱/ ۲۵).

اندیشمندان نیز همانند اهل زبان به ارائه تعریف از این واژه پرداخته‌اند؛ ویل دورانت (William James Durant) آن را به «نظمی اجتماعی که در نتیجه وجود آن خلاقیت فرهنگی امکان‌پذیر می‌شود و جریان پیدا می‌کند» تفسیر کرده (دورانت، ۱۳۶۷: ۱/ ۳). آلن بیرو (Alain Birou) معتقد است یک تمدن، شامل مجموعه پیچیده‌ای از پدیده‌های اجتماعی قابل انتقال، حاوی جهات مذهبی، اخلاقی، زیباشناختی، فنی یا علمی و مشترک در همه اجزای یک جامعه وسیع و یا چندین جامعه مرتبط با یکدیگر است (بیرو، ۱۳۷۵: ۴۷).

در میان اندیشمندان اسلامی، ابن خلدون «تمدن» را به معنای «الحضارة و العمران» در مقابل بادیه‌نشینی است تفسیر کرده (ابن خلدون، ۲۰۰۶: ۱/ ۳۷۱، ۲۸۸) و محمدتقی جعفری آن را «تشکیل هماهنگ انسان‌ها در حیات معقول با روابط عادلانه و اشتراک همه افراد و گروه‌های جامعه در پیشبرد اهداف مادی و معنوی انسان‌ها در همه ابعاد مثبت» می‌داند (جعفری، ۱۳۷۶: ۱۵/ ۱۶۱).

تمدن اسلامی

«تمدن اسلامی» یکی از تمدن‌های بزرگ شکل‌گرفته در جهان است که از عصر پیامبر (ص) شروع شده و با گسترش قلمرو اسلامی از مرزهای غربی چین تا اندلس را در برگرفته است، این تمدن، همه دستاوردهای مسلمانان در ابعاد گوناگون اقتصادی، فرهنگی، مذهبی، اجتماعی، اخلاقی، مادی و معنوی، صنعت، اختراعات و اکتشافات را شامل می‌شود (اکبری و رضایی، ۱۳۹۳: ۹۰). «تمدن اسلامی» با نگرش توحیدی، تمدنی است ایدئولوژیک با مجموعه‌ای از ساخته‌ها و اندوخته‌های معنوی و مادی جامعه اسلامی که انسان را به سوی کمال معنوی و مادی سوق می‌دهد (جان‌احمدی، ۱۳۸۶: ۵۱).

لوتروپ استودارد (Theodore Lothrop Stoddard) تمدن برخاسته از اسلام را تمدن انکارناپذیری می‌داند که تاریخ عمومی دنیا با آن زینت یافته و آثار درخشانش تا ابد، تاریخ را پر کرده است (استودارد، ۱۳۲۰: ۱/ ۱۲۸). زرین‌کوب نیز در توصیف تمدن اسلامی می‌نویسد: «تمدن اسلامی که لااقل از پایان فتوح مسلمین تا ظهور مغول، قلمرو اسلام را از لحاظ نظم و انضباط اخلاقی، سطح زندگی، سعه‌صدر و اجتناب نسبی از تعصب و توسعه و ترقی علم و ادب، طی

قرن‌های دراز پیشاهنگ تمام دنیای متمدن و مربی فرهنگ عالم انسانیت قرار داده است»
(زرین کوب، ۱۳۸۲: ۲۱).

امام خمینی تمدن اسلامی را برتر از تمدن‌های دیگری دانسته و حکومت و معنویت آن را ممتاز می‌داند (خمینی، ۱۳۸۹: ۱/ ۳۷۵). جان‌مایه تمدن اسلامی در اندیشه ایشان، عبارت است از: «تمدن اصیل و پویایی که مُنبعث از متن اسلام ناب و آموزه‌های مبتنی بر فطرت بوده که علی‌رغم تأیید و توجه وافر بر وجوه عینی و مظاهر و تجلیات مادی تمدنی، محور آن بر جهت‌دهی توحیدی و معنوی این تجلیات مادی قرار گرفته است که هدفی جز سعادت حقیقی بشریت در سایه به‌سازی این جهانی و دگر جهانی او ندارد» (فوزی و زاده، ۱۳۹۱: ۳۸).

مقام معظم رهبری نیز تمدن اسلامی را فضایی می‌داند که انسان در آن فضا به لحاظ معنوی و مادی می‌تواند رشد کند و به غایات مطلوبی برسد که خدای متعال او را برای آن غایات خلق کرده است؛ زندگی خوب و عزّتمندی داشته باشد، انسان عزیز، انسان دارای قدرت، دارای اراده، دارای ابتکار، دارای سازندگی جهان طبیعت. تمدن اسلامی به این معنی است و هدف و آرمان نظام جمهوری اسلامی این است (بیانات مقام معظم رهبری، ۱۳۹۲/۰۶/۱۴).

تمدن نوین اسلامی

«تمدن نوین اسلامی» بر پایه امتداد جهان‌بینی توحیدی و نمود بنیادین نه نمادین معنویت در همه عرصه‌های پیشرفت زندگی بشر، نویدبخش آرمان نهایی انقلاب اسلامی برای جهانیان است (موالی‌زاده، ۲۰۲۲م: ۳).

مقام معظم رهبری هدف ملت ایران و انقلاب اسلامی را ایجاد تمدن نوین اسلامی دانسته و آن را پیشرفت همه‌جانبه در همه آنچه که در تمدن اسلامی وجود دارد، تفسیر می‌کند. این پیشرفت، در دو بخش ابزاری (مانند علم، اختراع، صنعت، سیاست، اقتصاد، اقتدار سیاسی و نظامی، اعتبار بین‌المللی، تبلیغ و ابزارهای تبلیغ) و حقیقی (مانند مسئله خانواده و سبک زندگی، نوع مسکن و هر آنچه که متن زندگی را تشکیل می‌دهد) قابل تصویر است (بیانات مقام معظم رهبری، ۱۳۹۱/۰۷/۲۳).

رهبری در موارد فراوان نسبت به تمدن نوین اسلامی بیاناتی ایراد فرمودند. ایشان در سخنانی به شکل جامع و مختصر راجع به شاخصه‌های این تمدن و لوازم آن سخن گفته‌اند که به شرح زیر است (بیانات مقام معظم رهبری، ۱۳۹۲/۰۲/۰۹):

جدول ۱: شاخصه‌ها و لوازم تمدن نوین اسلامی از دیدگاه رهبر معظم انقلاب:

گفتار اول: جایگاه نظام آموزشی در تمدن نوین اسلامی

آموزش و پرورش یکی از مهم‌ترین ابزارهایی است که هر تمدن در تحقق و شکوفایی و تعالی به آن نیازمند است. تمدن اسلامی نیز از همان ابتدا نسبت به تعلیم و تربیت اهتمام فراوان داشته است. روایات رسیده از پیامبر اکرم (ص) و ائمه اطهار (ع) که در ادامه به آن اشاره خواهد شد، گواه محکمی بر این مدعا است. در عصر حاضر نیز رهبران انقلاب پس از برپایی تمدن نوین اسلامی مدام بر این مهم تأکید داشته‌اند.

رهبر معظم انقلاب معتقدند که آنچه به نظام تعلیم و تربیت در تمدن نوین اسلامی ارزش می‌بخشد، تأثیر آن در تأمین نیروی انسانی مطلوب است؛ یک تمدن، برای تحقق و تعالی به نیازمند زیرساخت‌هایی است، به نظر ایشان اصلی‌ترین زیرساخت یک تمدن، منابع انسانی است که «خودساخته است، دارای هویت است؛ هویت ایرانی - اسلامی محکم و عمیقی دارد، دلباخته و فریفته این‌و آن و بازمانده‌های تمدن منسوخ‌شده‌ی شرق و غرب نیست؛ نسلی است دانا، دانشمند، کارآمد، ماهر، آشنا با سبک زندگی اسلامی و سنت‌های ایرانی» (بیانات مقام معظم رهبری، ۱۴۰۱/۰۲/۲۱)

در «بیانیه گام دوم انقلاب» که در آن توصیه‌های تمدن‌ساز از جانب رهبر معظم انقلاب بیان شده نیز به وضوح شاهد مرتبط بودن برخی از این توصیه‌ها به امر آموزش و پرورش می‌باشد.

در توصیه اول این بیانیه با عنوان «علم و پژوهش» به اهمیت علم در جهان اشاره شده است. در توصیه دوم با عنوان «معنویت و اخلاق» نیز معنویت به معنای «برجسته‌کردن ارزش‌های معنوی از قبیل: اخلاص، ایثار، توکل، ایمان در خود و در جامعه» و اخلاق به معنای «رعایت فضیلت‌هایی چون خیرخواهی، گذشت، کمک به نیازمند، راستگویی، شجاعت، تواضع،

اعتماد به نفس و دیگر خلقیات نیکو»، هر دو از گزاره‌های تربیتی بوده و اهمیت آنها نشان از اهمیت تربیت در تمدن‌سازی دارد.

در توصیه هفتم (سبک زندگی) ایشان به تأثیر سبک زندگی غربی در کشور و ضررهای اخلاقی، دینی، اقتصادی، سیاسی وارد شده بر کشور به واسطه چنین سبکی اشاره می‌کنند (مقام معظم رهبری، ۱۳۹۷). تغییر سبک زندگی و بازگرداندن آن به سبک زندگی ایرانی - اسلامی وظیفه‌ای است که نظام تعلیم و تربیت یکی از متصدیان آن می‌باشد.

گفتار دوم: چالش‌های پیش‌روی نظام تعلیم و تربیت

از آنجایی که نظام تعلیم و تربیت نقش مهمی در ایجاد و بقای تمدن داشته و از طرفی ایجاد انحطاط در آن، سبب از بین رفتن یا تضعیف آن تمدن می‌شود، هر تمدنی سعی در ایجاد موقعیت و از بین بردن چالش‌های پیش‌روی آن می‌کند. مقام معظم رهبری به عنوان رهبر جامعه اسلامی و پشتیبان این تمدن در موارد فراوانی به چالش‌های فراروی تعلیم و تربیت در کشور اشاره کرده‌اند. برخی از این چالش‌ها عبارتند از؛

۱. عدم انطباق نظام تعلیم و تربیت کنونی با نیازهای کشور

رهبر معظم انقلاب یکی از چالش‌های پیش‌روی تعلیم و تربیت را ناسازگاری این نظام با نیازهای موجود در کشور می‌داند. ایشان طی سخنانی، مسئولان را به تأمل و تجدید نظر درباره مسیر کنونی آموزش و ارزیابی میزان بهره‌وری آن برای کشور فراخوانده و افزودند:

«سیاست اصلی آموزش و پرورش باید آموزش علم نافع و تأمین نیازهای امروز و فردای کشور باشد. برنامه‌ریزان باید ابتدا نیازهای جامعه را دیده سپس ساختار و آموزش را به گونه‌ای بچینند که آن نیازها را برطرف نماید» (بیانات مقام معظم رهبری، ۱۴۰۲/۰۲/۱۲).

۲. عدم توجه و نگاه غلط به اقتصاد آموزش و پرورش و معیشت معلمان

نظام تعلیم و تربیت مانند سایر بخش‌های یک حکمرانی، خالی از هزینه نبوده و عملکرد صحیح آن در گرو هزینه‌ای است که در آن می‌شود، یکی از چالش‌هایی که می‌تواند نظام تعلیم و تربیت را درگیر نماید، ضعف اقتصاد آن است، این ضعف گاهی ناشی از کمبود منابع درونی بوده و گاهی برآمده از دید ناصحیح به اقتصاد تعلیم و تربیت است. رهبر معظم انقلاب به برخی از این نگاه‌ها اشاره کرده و نظر کسانی که آموزش و پرورش را دستگاه هزینه‌بردار دانسته و معتقدند باید از زیر بار مالی آن خارج شده و آن را خصوصی‌سازی کرد، را قابل پذیرش نمی‌دانند و بیان داشتند: «دید صحیح به هزینه در آموزش و پرورش این است که خرج کردن در این دستگاه سرمایه‌گذاری بوده و ارزش افزوده به دنبال خواهد داشت» (بیانات مقام معظم رهبری، ۱۴۰۲/۰۲/۱۲).

۳. پایین بودن شأن معلمان در جامعه

یکی از موارد مؤثر در تعلیم و تربیت، بزرگ داشتن شأن معلمان در جامعه و در افکار عمومی است. به فرموده مقام معظم رهبری - متأسفانه - معلمان امروزه در جامعه دارای آن جایگاه بایسته نبوده و باید کاری کرد که معلم از معلم بودن خود افتخار کرده و جامعه به او به چشم یک موجود مفتخر نگاه کند (بیانات مقام معظم رهبری، ۱۴۰۱/۰۲/۲۱).

مقام معظم رهبری نسبت به کسانی که مخاطب آنها در امر تربیت از تأثیرپذیری بالایی برخوردار می‌باشند؛ شأن و جایگاه بالاتری را ثابت می‌دانند. در نتیجه اگر معلمی مخاطب تربیتی او کودکان و نوجوانان باشند با توجه به تأثیرپذیری زیاد آنان، آن معلم شأن والایی دارد؛ در برخی از احادیث مانند «أَلْعِلْمُ فِي الصَّغَرِ كَالنَّقْشِ فِي الْحَجَرِ» (کراچکی، ۱۴۱۰: ۱/ ۳۱۹) به تأثیرپذیری کودکان اشاره شده است. (بیانات مقام معظم رهبری، ۱۴۰۲/۰۲/۱۲).

۴. پایین بودن سطح کیفی و کمی معلمان

از آنجایی که به فرموده رهبری معلمان عهده‌دار نقش علمدار تعلیم و تربیت در جامعه‌اند؛ هرگونه خللی در این رابطه می‌تواند مشکلات متعدد و فراوانی در امر تعلیم و تربیت ایجاد نماید. کمیت و کیفیت معلمی یکی از مسائلی است که در این رابطه باید مورد توجه قرار گیرد. رهبر معظم انقلاب جذب معلم را به عنوانی یک امر سرنوشت‌ساز دانسته و در سخنانی راجع به ضعف کمی و کیفی معلمان می‌فرمایند:

«ما امروز با کمبود معلم کارآمد و متعهد روبه‌رو هستیم. معلمین زیادی در سرتاسر کشور از جانشان دارند مایه می‌گذارند؛ در این شکی نیست ... اما در عین حال این کمبود را هم می‌دانیم ... این کمبود هم به خاطر آن است که در گذشته پیش‌بینی نشده»

راه حلی که ایشان ارائه می‌دهند، توجه به دستگاه‌های مراکز تربیت معلم است؛ زیرساخت‌هایشان تقویت شده و ظرفیتشان افزایش پیدا کند. ایشان صرف ملاحظات در جذب معلم را کافی ندانسته؛ بلکه معتقدند شایستگی‌های حرفه‌ای و عمومی معلمان در طول خدمت مورد رصد قرار گیرد (بیانات مقام معظم رهبری، ۱۴۰۲/۰۲/۱۲). در نظر ایشان گزینش معلمان

باید به صورتی باشد که تنها اشخاصی با معیارهایی مانند «رتبه بالایی علمی، تربیت اخلاقی، تربیت دینی، تدبیر، دین‌باوری» وارد دستگاه آموزش شوند (بیانات مقام معظم رهبری، ۱۴۰۱/۰۲/۲۱).

۵. توجه صرف به علم‌آموزی

هدف آموزش و پرورش نباید تنها جنبه علم‌آموزی دانش‌آموزان باشد؛ بلکه به فرموده رهبر معظم انقلاب باید هدف، علاوه بر علم‌آموزی، ساختن هویت ملی و مهارت‌آموزی برای دانش‌آموزان باشد. ایشان در این زمینه فرمودند:

«این مجموعه باید تلاش کند افتخارات ملی، گذشته علمی و سیاسی و گذشته بین‌المللی و مجاهدت‌هایی که در این راه‌ها انجام گرفته را به دانش‌آموزان بشناساند از گذشته انقلاب از خون‌دهایی که در مسیر تحقق انقلاب خورده شد از جان‌فدایی بزرگان از آرمان‌های انقلاب و دیگر ارزش‌ها» (بیانات مقام معظم رهبری، ۱۴۰۱/۰۲/۲۱). در کلامی دیگر، ایشان راجع به مهارت‌آموزی به مواردی مانند «سبک زندگی اسلامی، تعاون، همکاری اجتماعی، نظم و قانون‌گرایی، نهادینه کردن روح مطالعه، احساس تحقیق و مطالعه در جوان، فعالیت‌های جهادی، مبارزه با آسیب‌های اجتماعی» اشاره فرموده‌اند (بیانات مقام معظم رهبری، ۱۴۰۱/۰۲/۲۱).

۶. وجود علم‌های غیرضروری (علم غیر نافع) در متون آموزشی

جداسازی علوم نافع و غیر نافع از مواردی است که باید در آموزش و پرورش موردتوجه قرار گیرد. رهبر معظم انقلاب معتقدند: برخی از علوم که در دستگاه آموزش وجود دارد، هیچ‌گونه ثمره‌ای برای آنان نداشته و در امور زندگی دانش‌آموزان بدون فایده است. آنچه به نظر ایشان دستگاه آموزش باید به دنبال آن باشد مواجهه علمی با مسائل موجود در کشور است (بیانات مقام

معظم رهبری، ۱۳۹۸/۰۳/۰۸). این نوع نگاه، برآمده از منابع دینی است که در برخی از روایات مخصوصاً در وصیتی از امیرالمؤمنین ^(ع) به فرزند بزرگوارشان امام حسن ^(ع) آمده است: «بدان در علم‌های غیر نافع هیچ خیری نمی‌باشد» (الشریف الرضی، بی‌تا: نامه ۳۹۳/۳۱).

تعریف مقام معظم رهبری از علم نافع، آن علمی است که بتواند استعداد جوان و نوجوان را شکوفا کند؛ استعداد او را شناسایی کند، آن را در جهت استعداد خودش رشد بدهد، آن استعداد را شکوفا کند؛ برای آینده او سرمایه‌ی ذهنی و عملی فراهم بکند (بیانات مقام معظم رهبری، ۱۴۰۱/۰۲/۲۱). علوم نفعی که در متون آموزشی می‌آیند نیز باید - به تعبیر رهبر معظم انقلاب - «سرشار از مشوق‌های نسل جوان باشد، باید به گونه‌ای باشد که مخاطبی که آن کتاب‌ها را می‌خواند شوق به خواندن آن پیدا کند این شوق جدای از آن شوقی است که معلم می‌تواند در هنگام درس به دانش‌آموزان خود القا نماید شیوه کتاب‌نویسی باید جذاب، مبتکرانه و به‌روز» باشد (بیانات مقام معظم رهبری، ۱۴۰۲/۰۲/۱۲).

گفتار سوم: فرصت‌های پیش‌روی نظام تعلیم و تربیت

هر نظام تعلیم و تربیتی برای رسیدن به اهداف خود نیاز به امکانات گوناگونی دارد، این گونه نیست که تمام نظام‌های تربیتی از امکانات کامل برای تربیت جامعه برخوردار باشند، کشور و جامعه ما با توجه به دارابودن ظرفیت‌های ویژه، این امکان را برای نظام تعلیم و تربیت خود فراهم آورده تا بتواند به شکل بهتر امر تعلیم و تربیت در جامعه را به اجرا درآورد. رهبر معظم انقلاب در موارد متعدد اشاره به این قوا و ظرفیت‌ها نموده و نظام تعلیم و تربیت را به استفاده هرچه بهتر از آن توصیه می‌نماید. از جمله فرصت‌های نظام تعلیم و تربیت که رهبر معظم به آن اشاره می‌نماید عبارتند از؛

۱. جمعیت جوان و هوشمند

وجود جوانان در کشور، شرایط بالقوه بزرگی را در هر زمینه به خصوص برای نظام آموزشی فراهم می‌کند. رشد سریع جمعیت جوان می‌تواند نیروهای انسانی موردنیاز برای گسترش کمی و کیفی آموزش را فراهم آورد. رهبر معظم انقلاب در سخنان خویش، وجود چنین سرمایه‌ای را یادآور شده و معتقدند: «مهم‌ترین ظرفیت امیدبخش کشور، نیروی انسانی مستعد، هوشمندتر از متوسط جهانی و کارآمد با زیربنای عمیق و اصیل ایمانی و دینی بوده و این جمعیت جوان که با روحیه انقلابی رشد کرده و آماده‌ی تلاش جهادی برای کشور بوده و جمع چشمگیری از جوانان محقق و اندیشمندی که به آفرینش‌های علمی و فرهنگی و صنعتی و غیره اشتغال دارند را تشکیل می‌دهند، ثروت عظیمی برای کشورند به گونه‌ای که هیچ اندوخته‌ی مادی را با آن یارای مقایسه نیست» (بیانات مقام معظم رهبری، ۱۴۰۲/۰۲/۱۲؛ مقام معظم رهبری، ۱۳۹۷).

۲. تأکید گزاره‌های دینی بر تعلیم و تربیت

اسلام در همان بدو ظهور، نسبت به مسئله تعلیم و تربیت و جریان آن در جامعه تأکید داشته و مسلمانان را به سهم شدن در این امر تشویق می‌نماید. این خود می‌تواند نیروی محرکی باشد تا جامعه را به سوی تعلیم و تربیت سوق داده و به سرعت رشد جامعه بيفزاید.

قرآن کریم، در آیه شریفه «کَمَا أَرْسَلْنَا فِيكُمْ رَسُولًا مِنْكُمْ يَتْلُوا عَلَيْكُمْ آيَاتِنَا وَيُزَكِّيكُمْ وَيُعَلِّمُكُمُ الْكِتَابَ وَ الْحِكْمَةَ وَ يُعَلِّمُكُم مَّا لَمْ تَكُونُوا تَعْلَمُونَ» (بقره: ۱۵۱) تربیت را یکی از اهداف پیامبران الهی معرفی نموده و در آیه شریفه «وَ مَا كَانَ الْمُؤْمِنُونَ لِيَنْفِرُوا كَافَّةً فَلَوْ لَا نَفَرَ مِنْ كُلِّ فِرْقَةٍ مِنْهُمْ طَائِفَةٌ لِيَتَفَقَّهُوا فِي الدِّينِ وَ لِيُنذِرُوا قَوْمَهُمْ إِذَا رَجَعُوا إِلَيْهِمْ لَعَلَّهُمْ يَحْذَرُونَ» (توبه: ۱۲۲) مؤمنین را به فهم در دین و رساندن آن به دیگران که بخشی از تعلیم و تربیت می‌باشد، برمی‌انگیزاند.

علاوه بر قرآن کریم، تشویق به تعلیم و تربیت در روایات نیز به وفور یافت می‌شود؛ در حدیث مشهور نبوی آمده است: «أَطْلُبُوا الْعِلْمَ مِنَ الْمَهْدِ إِلَى اللَّحْدِ» (نهج الفصاحة، ۱۳۸۲: ۲۱۸) از کودکی تا به هنگام مرگ علم بیاموزید. در جای دیگر، امیرالمؤمنین (ع) می‌فرمایند: «مَا أَخَذَ اللَّهُ عَلَى أَهْلِ الْجَهْلِ أَنْ يَتَعَلَّمُوا حَتَّى أَخَذَ عَلَى أَهْلِ الْعِلْمِ أَنْ يُعَلَّمُوا» (الشریف الرضی، ۱۴۱۴: حکمت ۴۷۸). بر اساس این روایت، آموزش آموخته‌ها به دیگران از فراگیری دانش توسط افراد بدون علم بالاتر است. رهبر انقلاب علاوه بر اشاره به فراهم بودن چنین فرصتی برای نظام تعلیم و تربیت، خود نیز به عنوان متصدی امر تعلیم و تربیت از این فرصت بهره برده و با تأکید بر گزاره‌های دینی مردم را به سوی تعلیم و تربیت فراخوانده است؛ ایشان در دیداری که با اعضای هیئت دولت داشتند اشاره به توجه دین به تعلیم و تربیت جامعه داشته و فرمودند:

«از جمله‌ی شاخصه‌های مهم اصول‌گرایی، یکی (اهتمام به علم و پیشرفت علمی) است. شما ببینید چه زمانی در آغاز پیدایش اسلام گفته شد که: (طَلَبُ الْعِلْمِ فَرِيضَةٌ عَلَى كُلِّ مُسْلِمٍ وَ مُسْلِمَةٍ) (کراچی، ۱۴۱۰: ۱۲/۱۰۷) یعنی همان وقتی که نماز و زکات و این چیزها آمد، طلب العلم هم آمد؛ «أَطْلُبُوا الْعِلْمَ وَ لَوْ بِالصَّيْنِ» (مجلسی، ۱۳۶۸: ۱۱/۱۷۷) هم آمد. من بارها تکرار می‌کنم، این به خاطر همین است که جامعه، بدون علم نخواهد توانست آرمان‌های خودش را بالا بیاورد... بنابراین علم، که وسیله‌ی رشد ملی، بشری، انسانی و اوج گرفتن در محیط عام بشریت است جزو چیزهایی لازم است و باید به این اهتمام داشته باشید» (بیانات مقام معظم رهبری، ۱۳۸۵/۰۶/۰۶).

۳. برخورداری از وضعیت جغرافیایی ویژه و منابع طبیعی گسترده

وجود منابع طبیعی فراوان و وضعیت جغرافیایی خاص و دیگر امتیازات کشور می‌تواند زمینه‌های لازم برای نظام تعلیم و تربیت را فراهم آورد تا این دستگاه بتواند به خوبی به اهداف خود

برسد، یک نظام تعلیم و تربیت علاوه بر نیروی انسانی که مهم‌ترین نیاز می‌باشد به موارد دیگر همچون سرمایه‌گذاری در امر آموزش و هزینه برای ارتقا سطح کیفی و کمی خدمات خود نیازمند می‌باشد. سرمایه‌های مالی و جغرافیایی و دیگر سرمایه می‌تواند امتیاز قابل اعتنایی برای آن باشد. رهبر انقلاب درباره وجود این سرمایه عظیم و استفاده از آن‌ها در راه پیشرفت و حرکت روبه‌جلوی کشور، مکرر اشاراتی در جلسات مختلف داشته‌اند. برای نمونه ایشان در سخنانی می‌فرمایند:

«ما این همه ظرفیت برای پیشرفت داریم... این منابع کم‌نظیر طبیعی را داریم، این موقعیت جغرافیایی ممتاز را داریم؛ ما می‌توانیم پیشرفت کنیم؛ پیشرفت‌های بزرگی بکنیم. از اول انقلاب تا امروز هم خیلی پیشرفت کرده‌ایم؛ حالا دشمنان کتمان می‌کنند، بعضی‌ها هم بیانش را درست بلد نیستند، اما بیش از اینها ما امکان پیشرفت داریم» (بیانات مقام معظم رهبری، ۱۴۰۳/۰۱/۰۱).

۴. دارا بودن پیشینه فرهنگی، علمی و تمدنی غنی

جوامع اسلامی به‌خصوص کشور ایران دارای پیشینه فرهنگی و تمدنی غنی هستند که نباید مورد غفلت واقع شود؛ باید بتوان از آنها در طراحی الگوهای بومی آموزش اسلامی بهره برد. رهبری نسبت به این مسئله هم تذکراتی داشته‌اند. برای نمونه ایشان در توصیه‌ای راجع به القا حس عزت و افتخار به دانش‌آموزان می‌فرماید:

«مفاخر ملی، سابقه فرهنگی، عزت تاریخی، وقتی که به نوجوان و جوان نشان داده بشود، در او احساس عزت به وجود می‌آید. دیگران تاریخی ندارند، برای خودشان تاریخ درست می‌کنند... ما این همه گذشته‌ی تاریخی پُر از حماسه و پُر از شجاعت و پُر از صفات عالی‌ه‌ی بشری و انسانی و اجتماعی داریم، اینها مسکوت می‌ماند» (بیانات مقام معظم رهبری، ۱۴۰۲/۰۲/۱۲).

ایشان در توصیف پیشینه علمی کشور بیان داشتند:

«ما یک روزی سردمدار علم در همه‌ی دنیا بودیم. من از افراد مطلع شنیدم که گفتند تا چند سال قبل از این کتاب قانون این‌سینا در مراکز علمی مهم اروپا مطرح بوده و ترجمه شده بود... ما مفاخر علمی را معرفی کنیم به جوان‌هایمان، اکتشافات علمی اینها را معرفی کنیم. در تاریخ علمی دنیا به وسیله ایرانی‌ها کارهای بزرگی انجام گرفته؛ اینها را به جوان‌هایمان بگوییم؛ این تشویق می‌کند او را، سر شوق می‌آورد» (بیانات مقام معظم رهبری، ۱۴۰۲/۰۲/۱۲).

۵. بهره‌مندی از مراکز علمی حوزوی و دانشگاهی

حوزه و دانشگاه دو مرکز علمی بوده که هر کدام می‌تواند به نظام تعلیم و تربیت در پیشبرد اهداف آن، یاری رسانده و در این راستا تأثیرات مثبت فراوانی داشته باشند. رهبر معظم انقلاب در سخنانی به اهمیت این مراکز اشاره کرده‌اند. ایشان معتقدند: دانشگاه یکی از ارکان مهم و حیاتی پیشرفت کشور بوده و تولید علم و نخبه‌پروری حاصل از آن، سبب اقتدار ملت و کشور می‌شود (بیانات مقام معظم رهبری، ۱۳۹۸/۰۳/۰۸، ۱۴۰۱/۰۷/۲۷). دانشگاه فرهنگیان یکی از مصادیق بارز یاری رساندن دانشگاه به نظام تعلیم و تربیت بوده که در تربیت معلمان مطلوب، تأثیر گذار است. رهبر معظم انقلاب در رابطه با اهمیت این مراکز، گفته‌اند:

«یک نکته دیگر مسئله‌ی دانشگاه فرهنگیان است — که حُب اشاره شد — و دانشگاه شهید رجائی و همه‌ی مراکز تربیت معلم؛ اینها خیلی مهم هستند؛ خیلی مهمند. یعنی واقعاً تشکیل این دانشگاه‌ها کار لازمی بود و اهتمام به آنها هم خیلی مهم است ... وظیفه‌ی سنگینی نسبت به این دانشگاه وجود دارد؛ از همه جهت باید این دانشگاه‌ها، این مراکز تربیت معلم تقویت بشود؛ از جهت امکانات سخت‌افزاری، از جهت مدیریت، از جهت استاد، از جهت متون آموزشی، از جهت فعالیتهای

تربیتی. این توقعاتی که ما از معلّم داریم، در چه جور دانشگاهی برآورده می‌شود؟ این خیلی مهم است. باید در این دانشگاه‌های مربوط به تربیت معلّم و تربیت دبیر جوری باشد که واقعاً معلّم مطلوب از این جاها بیرون بیاید» (بیانات مقام معظم رهبری، ۱۴۰۱/۰۲/۲۱).

ایشان در اشاره‌ای دیگر، به نقش حوزه در جامعه به بیان وظایف این مرکز علمی نسبت به وظایف آن بیان می‌دارند:

«حوزه‌های علمیه مرکز آموزش اسلام‌اند؛ بالاخره دین باید فهمیده بشود، شناخته بشود، دانسته بشود، عمق‌یابی بشود، [لذا] مرکز لازم دارد؛ این مرکز، حوزه‌های علمیه‌اند که عالم دینی درست می‌کنند. حوزه‌های علمیه، مرکز تعلیم اسلام‌اند. اسلام فقط معرفت نیست، تعهد به عمل و تحقق احکام اسلام هم جزو اسلام است... امروز هم که بحمدالله نظام اسلامی به وجود آمده، تشکیل شده، ما منتظریم که دولت اسلامی به معنای واقعی و سپس جامعه‌ی اسلامی به معنای واقعی و سپس تمدّن اسلامی به معنای حقیقی به وجود بیاید، حوزه علمیه مسئولیت‌های متناسب با این کار بزرگ را دارد، باید انجام دهد. چه کار باید بکنید؟ باید بنشینید فکر کنید دیگر؛ اینها جزو آن موضوعات و مباحث فکری شما است» (بیانات مقام معظم رهبری، ۱۳۹۸/۰۲/۱۸).

۶. بهره‌گیری از ظرفیت‌های معنوی برای آموزش

اسلامی بودن کشور و پابندی مردم به آن، سبب شده تا نظام تعلیم و تربیت با بهره‌گیری از ظرفیت‌هایی که این دین پدید آورده، در حرکت کمی و کیفی خود در تعالی جامعه بکوشند. در مطالب ذیل به برخی از این ظرفیت‌ها و بهره‌گیری از آنها اشاره شده است.

الف) بهره‌گیری از ظرفیت معنوی معلمان

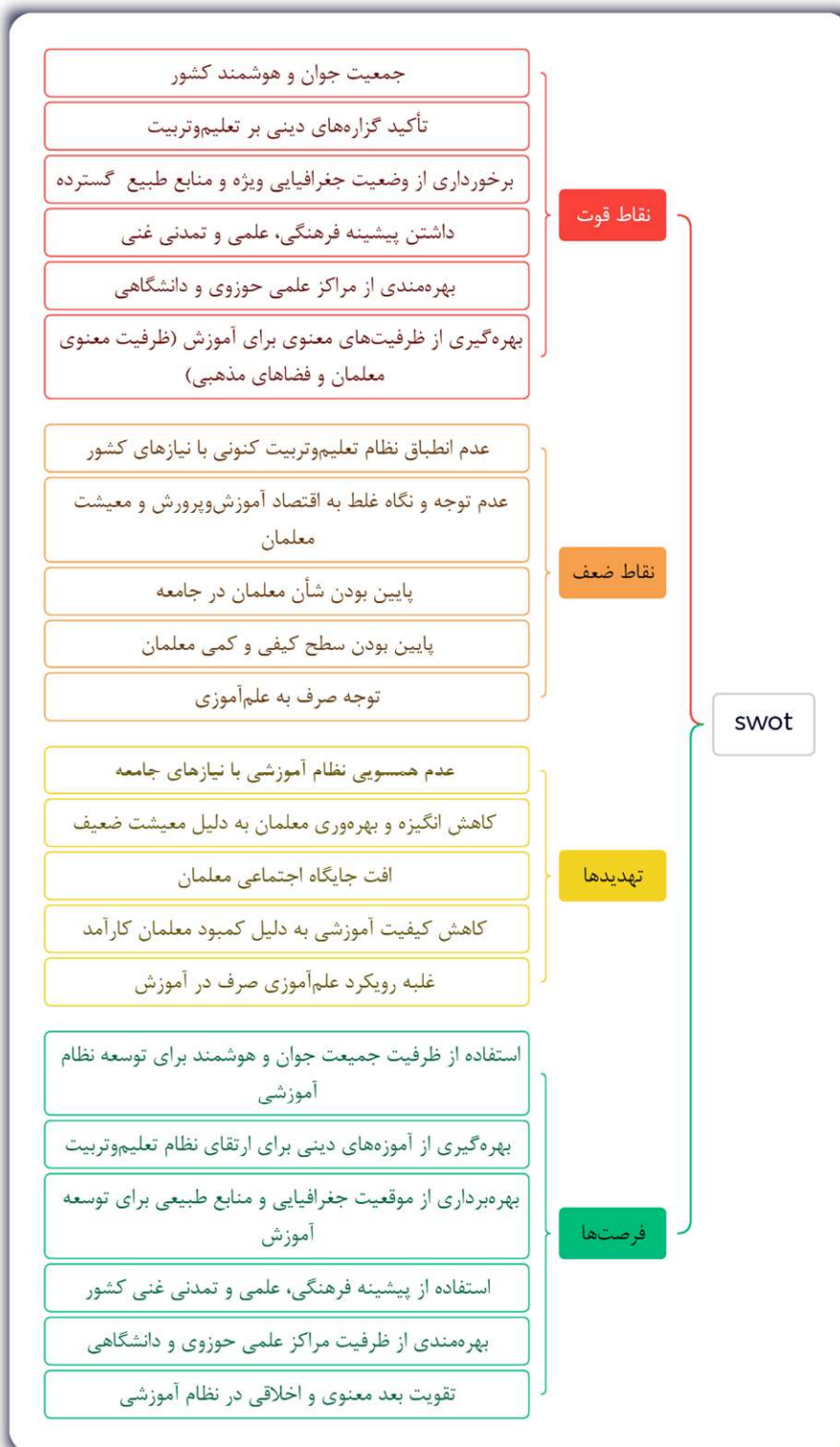
معلمان نقش مهمی در نظام تعلیم و تربیت دارند؛ یک معلم متعهد می‌تواند به مراتب تأثیرگذاری بیشتری در تعلیم و تربیت، نسبت به سایرین داشته باشد. اسلام با آموزه‌های فراوان و مفید همچون تعهد و امید و پایداری سبب شده تا نیروی انسانی نظام تعلیم و تربیت به راحتی از پای نایستاده و به حرکت خود با شتاب بیشتری ادامه دهد. رهبر معظم انقلاب بر لزوم وجود ظرفیت‌های معنوی در معلمان اشاره کرده و به بهره‌گیری از معلمان با رتبه‌های بالای علمی، و دارای تربیت اخلاقی، تربیت دینی، متدین، مجرب و دین‌باور توصیه نموده‌اند (بیانات مقام معظم رهبری، ۱۴۰۱/۰۲/۲۱؛ ۱۴۰۲/۰۲/۱۲)

ب) بهره‌گیری از ظرفیت فضاهای مذهبی (مانند مساجد)

از همان ابتدا پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله با تأسیس مسجد در شهر مدینه، مکانی را برای عبادت و آموزش معارف دینی تأسیس کردند و از آن زمان به بعد مساجد نقش پررنگی را در انتقال دانش و تربیت مسلمانان بر عهده داشتند. متأسفانه نقش این ظرفیت عظیم آموزشی و تربیتی در سده‌های اخیر بسیار کم‌رنگ شده بود؛ اما بعد از انقلاب اسلامی به مساجد و دیگر فضاهای مذهبی مانند هیئت‌ها توجه خاصی شده است که با این نگاه ویژه می‌توان دوباره از ظرفیت این فضاها در راه تربیت و آموزش افراد استفاده کرد. مقام معظم رهبری نیز به جایگاه این فضاها در تربیت معنوی و علمی دانش‌آموزان، اشاراتی داشته و می‌فرمایند:

«یک نکته دیگر تشویق دانش‌آموزان به حضور در مراکزی است که آن مراکز برکت‌آفرین است، نورآفرین است، مثل مساجد، مثل هیئت‌ها. به تجربه ثابت شده جوانی که با مسجد سر و کار دارد و ارتباط دارد، خیرش بیشتر به جامعه می‌رسد» (بیانات مقام معظم رهبری، ۱۴۰۲/۰۲/۱۲).

جدول ۲: جدول نظام تعلیم و تربیت در تمدن نوین اسلامی SWOT

این پژوهش، با تحلیل رهنمودها و بیانات گهربار رهبر فرزانه انقلاب اسلامی بر نقش محوری و اساسی نظام تعلیم و تربیت در تحقق آرمان تمدن نوین اسلامی تأکید داشته است. عناصر کلیدی این نقش را می‌توان در محورهای انتقال هویت و ارزش‌های اسلامی به نسل‌های آینده، تربیت نیروی انسانی متخصص، متعهد و خلاق و نیز فراهم آوردن بستر مناسب برای رشد و شکوفایی خلاقیت‌ها و نوآوری‌های علمی متکی بر مبانی اسلامی خلاصه نمود.

با این وجود، نظام آموزشی کنونی ایران با چالش‌ها و موانع جدی در راه تحقق این اهداف متعالی روبروست که از مهم‌ترین آنها می‌توان به عدم انطباق ساختار و محتوای آموزشی با نیازهای واقعی جامعه، بی‌توجهی به وضعیت معلمان، کمبودهای کمی و کیفی نیروی انسانی آموزشی و تأکید بیش از حد بر صرف انتقال مفاهیم علمی اشاره نمود.

در مقابل، فرصت‌ها و ظرفیت‌های ارزشمندی همچون جمعیت جوان و پُرانگیزه کشور، داشتن پیشینه غنی فرهنگی و تمدنی، موقعیت ویژه جغرافیایی، ظرفیت معنوی ریشه‌دار در آموزه‌های اسلام، وجود مراکز علمی معتبر حوزوی و دانشگاهی، زمینه مناسبی را برای تحول و احیای جایگاه شایسته نظام آموزشی کشور در راستای تمدن نوین اسلامی فراهم می‌آورد.

بر این اساس، برای تحقق آرمان تمدن نوین اسلامی که توسط رهبر فرزانه انقلاب ترسیم گردید؛ پیشنهاد می‌گردد که نظام آموزشی کشور در این راستا، دگرگون شده و چالش‌های پیش‌رو مرتفع گردند. برای غلبه بر چالش‌ها، راهکارهایی نظیر: اصلاح ریشه‌ای ساختار، محتوا و روش‌های آموزشی متناسب با آرمان‌ها و نیازهای تمدن نوین اسلامی، تأکید هم‌زمان بر آموزش‌های علمی و تخصصی در کنار تربیت معنوی و اخلاقی، ارتقای جایگاه و نظام تأمین رفاه معلمان، بهره‌گیری از ظرفیت مراکز علمی حوزوی و دانشگاهی و در نهایت توکل به خداوند در کنار بهره‌گیری از همه ظرفیت‌های علمی و انسانی ضروری است.

قرآن کریم (ترجمه: ناصر مکارم شیرازی).

۱- استودارد، لوتروپ. *عالم نو اسلام یا امروز مسلمین*. ترجمه: سید احمد مهذب. تهران.

انتشارات طبع کتاب. (۱۳۲۰).

۲- اکبری، مرتضی و رضایی، فریدون. *واکاوی شاخصه‌های تمدن نوین اسلامی در اندیشه*

مقام معظم رهبری. فصلنامه الگوی پیشرفت ایرانی اسلامی. سال سوم، شماره ۵، (۱۳۹۳).

۳- بیرو، آلن. *فرهنگ علوم اجتماعی*. ترجمه: باقر ساروخانی. تهران. انتشارات کیهان. (۱۳۷۵).

۴- جان احمدی، فاطمه. *تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی* (ج ۱). تهران. دفتر نشر معارف.

(۱۳۸۶).

۵- دورانت، جیمز ویلیام. *تاریخ تمدن*. ترجمه: احمد آرام. تهران، آموزش انقلاب اسلامی.

(۱۳۶۷).

۶- خمینی، روح الله، رهبر انقلاب و بنیان گذار جمهوری اسلامی ایران؛ *صحیفه امام* (ج ۱).

تهران. مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (س). (۱۳۸۹).

۷- دهخدا، علی اکبر. *لغت نامه بزرگ دهخدا*. تهران. دانشگاه تهران. (۱۳۷۷).

۸- زرین کوب، عبدالحسین. *کارنامه اسلام* (ج ۱). تهران. امیر کبیر. (۱۳۸۲).

۹- سند تحول بنیادین آموزش و پرورش. (۱۳۹۰).

۱۰- الشریف الرضی، محمد بن حسین؛ *نهج البلاغه (صبحی صالح)* (ج ۱). قم. مؤسسه دار

الهجرة. (۱۴۱۴).

۱۱- عبد الرحمن بن محمد، ابن خلدون.. *مقدمه ابن خلدون*. قاهره: دار نهضة مصر.

۱۲- عمید، حسن. (۱۳۷۱). *فرهنگ عمید* (ج ۱). امیر کبیر. (۲۰۰۶)

۱۳- فوزی، یحیی و صنم زاده، محمود رضا. «*تمدن اسلامی از دیدگاه امام خمینی*». فصلنامه تاریخ و فرهنگ تمدن/اسلامی، شماره ۹. (۱۳۹۱).

۱۴- کراجکی، محمد بن علی؛ *کنز الفوائد* (ج ۱). تهران. دار الذخائر. (۱۴۱۰).

۱۵- مجلسی، محمدباقر. *بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار (ع)*. بیروت. دار إحياء التراث العربی. (۱۳۶۸).

۱۶- جعفری، محمدتقی. *ترجمه و تفسیر نهج البلاغه* (ج ۱-۲۷). تهران. دفتر نشر فرهنگ اسلامی. (۱۳۷۶).

۱۷- مقام معظم رهبری. *بیانیه گام دوم انقلاب*. (۱۳۹۷، ۲۲ بهمن).

۱۸- موالی زاده، سید فرید. «*تمدن نوین اسلامی؛ از آرمان تا واقعیت*». فصلنامه مطالعات سیاسی تمدن نوین/اسلامی، سال دوم، شماره ۳، (۲۰۲۲م).

۱۹- پاینده، ابوالقاسم. *نهج الفصاحه* (ج ۱). تهران. دنیای دانش. (۱۳۸۲).

۲۰- ولایتی، علی اکبر. *پویایی فرهنگ و تمدن اسلام و ایران*. تهران. وزارت امور خارجه. (۱۳۸۴).

منابع الکترونیک:

بیانات مقام معظم رهبری. (۱۴۰۲). <https://farsi.khamenei.ir>